

RECENZIJOS

Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. – V. Mokslas, 1979, 213 p.

Po darbų apie atskiras lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijas, o ypač pasirodžius akademinėi lietuvių kalbos gramatikai [1971], kurioje, kaip sakyta šios gramatikos recenzijoje, apstu medžiagos tolesniems teoriniams apmąstymams [Girdenis, Žulys, 1973, p. 204], atėjo laikas ir apibendrinimams. Recenzuojamoji monografija ir bus bene pirmasis tokio teorinio užmojo ir plataus masto darbas apie sudėtingiausios kalbos dalies, veiksmažodžio, gramatinės kategorijas. Knyga lyg ir užpildo seniai jaučiamą spragą gramatikos teorijoje, apibendrinama plačiau priimtus požiūrius į gramatikos reiškinius ir papildydama juos naujais vertingais pastebėjimais bei išvadomis. Čia pirmą kartą bandoma eksplikuoti veiksmažodžio kategorijų analizės principus ir, remiantis jais, panagrinėti pačias kategorijas, pasiūlant ir naujesnių, alternatyvių idėjų dėl atskirų kategorijų.

Monografijos autorė ne naujokė gvildenamoje srityje [žr. Paulauskienė, 1971; Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė, 1976, p. 105–201] ir pasiruošusi nagrinėti veiksmažodžio kategorijų problemą iš teorinių pozicijų, neapsiribodama konkrečios medžiagos analize.

Monografijos informatyvumas, subtili ir detalai argumentuota analizė, įtikinami apibendrinimai, nuoseklus dėstymas ir kiti privalumai yra akivaizdūs. Ir vien iš pagarbos tokio darbo autoriui knyga dera vertinti reikliai ir dalykiškai. Todėl mėginame vieno kito klausimo traktavimu suabejoti ir pasiginčyti, tuo nenorėdami sumenkinti darbo reikšmės.

Knygą sudaro septyni skyriai, iš kurių pirmasis skirtas gramatinės kategorijos sąvokos analizei ir jos apibrėžimui. Šis skyrius eina kaip įvadas į kitus skyrius, kur nagrinėjamos pačios veiksmažodžio kategorijos. Antrajame skyriuje analizuojamas tranzityvumas, trečiajame – veikslas. Šios dvi kategorijos būdingos visiems veiksmažodžiams kaip leksemoms. Toliau eina skyrius apie rūšies kategoriją, ypač būdingą, autorės nuomone, tranzityviniams veiksmažodžiams. Po to aptariamos asmenuojamųjų veiksmažodžių kategorijos: asmuo, nuosaka ir laikas.

Akademinėje gramatikoje [1971] taip pat randame veikslą, rūšį, asmens ir skaičiaus kategorijas ir skyrius apie tranzityvinius bei intranzityvinius, sangražinius ir beasmenius veiksmažodžius. Taigi nagrinėjamieji gramatikos reiškiniai iš esmės sutampa. Monografijoje pasirinkta, rodos, geresnė analizės tvarka: nuo bendresnių klasifikacinių tranzityvumo ir veikslų kategorijų einama prie konkretesnių kaitybinių asmens, nuosakos ir laiko kategorijų. Skirtingai nuo akademinės gramatikos, čia mėginama rasti bendrą pagrindą, jungiantį abiejų tipų kategorijas. Tokiu bendru pagrindu tampa pačios gramatinės kategorijos sąvoka. Aptarusi įvairius požiūrius į gramatinės kategorijos sąvoką, autorė pasirenka platesnį termino suvokimą, aprėpiantį visus gramatinės sistemos objektus, ir pritaria M. Dokulilui, kuris siūlo skirti gramatinės kategorijos sąvoką kaip „plačiausią“, o vadinamąsias morfologines kategorijas (kartais tik šios teliakomos gramatinėmis kategorijomis) laikyti gramatinių kategorijų rūšimi. Laikantis šių pozicijų, knygoje pripažįstama, kad gramatinės kategorijos esančios kelių tipų ir kad jas vienijąs aukštas jų reikšmės abstraktumo

faipsnis. Tuo remiantis, gramatinių kategorijų reikšmėmis laikomos dviejų pagrindinių tipų reikšmės: a) kiek konkretnesnės leksinės-gramatinės reikšmės (veiksmažodžių grupės ir pagal kurias veiksmažodžiai skirstomi į tam tikrus poklasius (pvz., pagal tranzityvumo reikšmę visi veiksmažodžiai suskirstomi į tranzityvinius ir intranzityvinius); b) gramatinės reikšmės, kurioms būdingas didžiausias abstraktumas (laikas, nuosaka ir pan.).

Gramatinės kategorijos esmę sudaranti gramatinės reikšmės ir ją reprezentuojančios formos vienybė. Gramatinei formai, t. y. formaliajai gramatinės reikšmės reprezentacijai, priskiriami ne tik taktai kaitybinais, bet ir darybiniai afiksai, šaknies balsių kaita, pagalbiniai žodžiai ir net tam tikros sintaksinės struktūros (p. 20).

Taigi analizei pasirinktos kategorijos esančios, kaip pabrėžia autorė, dviejų tipų: vienam priklauso tranzityvumas ir veiklas, kuriems atstovauja veiksmažodžio poklasiai, priešpastatomi pagal „bendrąją gramatinę reikšmę“, o kitam – likusios kategorijos, kurioms atstovauja žodžių formų bei „gramatikalizuotų analitinių konstrukcijų“ klasės (p. 21). Bet čia iškyla klausimas, kodėl į pirmojo tipo kategorijų sąrašą neįtrauktos veiksmo aktyvumo ir kartinio veiksmo pobūdžio reikšmės, paminėtos tarp leksinių-gramatinių reikšmių (p. 10): ar todėl, kad jos neturi gramatinės raiškos priemonių, ar dėl kokios kitos priežasties?

Iš pirmojo skyriaus matyti, kad pagal raiškos formų pobūdį gramatinės kategorijos skirstomos į morfologines, kurioms priklauso ir kaitybines kategorijas, ir sintaksines: kaitybines kategorijas reiškiamos fleksijomis, o morfologines taip pat ir kitais darybiniais afiksais bei šaknies balsių kaita; galima spėti, kad sintaksinės kategorijos esančios tos, kurios reiškiamos analitinėmis veiksmažodžio formomis (plg. p. 25, p. 86 ir kt.) ir galininko valdymu¹. Tačiau autorė pripažįsta, kad sintaksinės-gramatinės kategorijos gali iš dalies turėti ir morfologinę išraišką (plg. intranzityvumo reikškimą sangražos afiksu, p. 25–27).

Antrajame skyriuje teisingai pabrėžiama, kad tranzityvumas įeina į platesnę valentingumo kategoriją. Sunku nesutikti su tranzityvumo apibrėžimu kaip veiksmažodžio savybe valdyti tiesioginį papildinį, taip pat ir su tuo, kad tranzityvumas – žodžio semantikos savybė (p. 22). Vadinasi, svarbiausia čia – tam tikro linksnio valdymas, kuris realizuoja veiksmažodžio reikšmės komponentą. Taip traktuodama tranzityvumą, autorė, reikia manyti, turi teisę toliau kalbėti apie tranzityvinę bci intranzityvinę reikšmę, t. y. apie tranzityvumą kaip reikšmę. Tranzityvumas paprastai laikomas reikšme tradicinės krypties darbuose. Tačiau dabartinėse sintaksės ir semantikos teorijose, kur įprasta diferencijuoti du pagrindinius analizės lygmenis (semantinį, arba giliosios struktūros, lygmenį ir sintaksinį, arba išorinės sakinio struktūros, lygmenį), diferencijuotai kalbama ir apie tranzityvumą (plačiau – valentingumą). Skiriama semantinis tranzityvumas (kai giliojoje struktūroje yra veiksmo objektas) kaip veiksmažodžio reikšmės komponentas ir sintaksinis tranzityvumas (veiksmažodžio sugebėjimas valdyti tiesioginį papildinį, realizuojantį semantinį tranzityvumą išorinėje sakinio struktūroje). Čia objektinės reikšmės linksnio valdymas laikomas grynai išorine, sintaksine veiksmažodžio savybe, kuri negali būti pavadinta reikšme². Skirtumas tarp tradicinio ir minėto požiūrių iš pirmo žvilgsnio nežymus: bendra tranzityvumo sąvoka suskirstoma į semantinį ir sintaksinį tranzityvumą. Tačiau šis skirtumas turi labai didelių pasekmių teorijai.

¹ Plg. tranzityvumo apibrėžimą: „Tranzityvumas – žodžio semantikos savybė, bet šios semantinės savybės formalioji išraiška yra sintaksinė. Todėl pagal išraišką tranzityvumas galima pavadinti gramatine-sintaksine kategorija“ (p. 22).

² Literatūra, kur remiamasi šiuo principu, neapbrėpiama. Paminėsime tik keletą darbų: Lyons [1968, p. 247–253], Fillmore [1968, p. 1–51], Сидоров, Ильинская [1949, с. 343–354], Апресян [1974], Типология [1974], Богданов [1977].

Kita vertus, semantinis tranzityvumas, o per jį ir sintaksinis tranzityvumas, atspindi veiksmazodžio reikšmę siaurąja to žodžio prasme, t. y. būsenos, veiksmo ir kauzatyvumo reikšmę³, ir todėl jis yra antrinė veiksmazodžio savybė. Pvz., veiksmazodžio *pykdyti* pasiskiręs (šalia pamatinio *pykti*) yra, visų pirma, išreikšti pykčio būsenos kauzacija (*pykdyti* = 'daryti taip, kad X pyktų'), o tai išreikškus, veiksmazodis tampa tranzityviu, nes nusakant kauzacijos situaciją, būtina paminėti tiek kauzacijos subjektą, tiek objektą (kas patiria sukeltą būseną).

Taęs semantiškai tranzityviu, veiksmazodis įgyja ir sintaksinį tranzityvumą. Apie antrinį tranzityvumo pobūdį J. Stepanovas rašo taip: „подлинно семантическим содержанием балтвйской (соответственно литовской) корреляции так называемой переходности-непереходности (тип *keitėia keitėi keisti* в его противопоставлении типу *kinta kito kisti*) является не переходность или непереходность глагола, а каузирующий нечто процесс, противопоставленный каузируемому им состоянию. Переходность лишь сопровождает значение каузативности в первом ряду, а непереходность значение каузуемого состояния во втором ряду“ [Stepanov, 1975, c. 191]. Turime pagrindo manyti, kad antrasis (netradicinis) požūis į tranzityvumą leidžia geriau analizuoti veiksmazodį.

Kadangi monografijoje gramatinės kategorijos apibūdinamos kaip reikšmės ir formos vienybė, autorė, laikanti tranzityvumą leksine-gramatine reikšme (plg. p. 10), pereina prie jo išraiškos formų. Tiesa, 22 puslapyje sakoma, kad tranzityvumo formalioji išraiška esanti sintaksinė, bet nagrinėjamos tik morfologinės jo išraiškos formos. Sintaksinės tranzityvumo analizės autorė, matyt, atsisako sąmoningai, visų gramatinių kategorijų nagrinėjimą kreipdama morfologine linkme. Iš nurodytų pagrindinių raškos būdų detalesnei analizei knygoje pasirinktas sangražos afiksas, kuris laikomas universaliausiu intranzityvinių veiksmazodžių darybos afiksu (p. 27). Reikia pritariti autorei, kad negalima nustatyti sangražos afikso funkciją, lyginant sangražinį veiksmazodį su tos pačios šaknies intranzityvu (pvz., *artintis* ir *artėti*): tam reikalui būtina lyginti su pamatiniu tranzityvu (*artintis* – *artinti*). Įdomi yra idėja, kad pagrindinė sangražos afikso funkcija yra apriboti veiksmą subjekto sfera – šią funkciją galima būtų pavadinti subjektine veiksmo orientacija. Ji tartum bendra tiek intranzityviniams, tiek tranzityviniams sangražiniams veiksmazodžiams. Šia proga norėtume pridurti, kad, laikydami sintaksinį tranzityvumą antriniu reiškiniu, nepriklausančiu veiksmazodžio semantikai, negalime sutikti su A. Jakulienės teiginiu, kad pagrindinė semantinė sangražos afikso funkcija esanti tranzityvumo neutralizacija, t. y. intranzityvacija, arba jo apribojimas [Якулева 1969, c. 5]’.

Skyriuje apie sangražą nemaža naujų ir originalių pastebėjimų. Pavyzdžiui, iškeltos priešdėlių sangražinių veiksmazodžių darybos schemos ir atskleistas sangražos afikso santykiavimas su priesagomis ir priešdėliais, kai jie kartu keičia veiksmazodžio reikšmę. Taikliai pastebėtas ryšys tarp pamatinio veiksmazodžio priešastinės reikšmės priesagos ir išvestinio sangražinio veiksmazodžio reikšmės: pastarasis išlaiko aktyvumo reikšmę, nes turi tą pačią priesagą (plg. *šildyti* – *šildytis*, *žudyti* – *žudytis*), ir todėl skiriasi savo reikšme nuo tos pačios šaknies intranzityvo (plg. *šilti*, *žūti*) (p. 35). Nepeiktina yra mintis, kad priešdėlio ir sangražinio ryšio stiprumas proporcingas jų galėjimui keisti leksinę veiksmazodžio reikšmę. Įtikinama, kad jų ryšys būna stipriausias, kai šiedu afiksai sudaro vienybę ir sangražinis veiksmazodis padaromas iš nepriešdėlėtojo veiksmazodžio, pvz.: *dusti* – *atsidusti* (plg. **dustis*, **atidusti*).

Kiek sunkiau sutikti su teiginiu, kad tokiais atvejais kaip *karti* – *kartis*, *kirpti* – *kirptis* ir pan. sangražos afiksas keičiąs tiktai tranzityvumą, nekeisdamas individualiosios, t. y. leksinės,

³ Plg. veiksmazodžio reikšmės analizę darbuose: Lakoff [1970, p. 91–133], Cook [1974, p. 1–28], Апресян [1974], Сяльницкий [1974], Богданов [1977].

⁴ Tiesa, šį teiginį randame ir žymiai ankstesniuose darbuose, pvz., [Поржезинский, 1903, c. 60–61] ir kitur.

reikšmės (plg. p. 10), ir todėl esąs čia nulinis leksinės reikšmės keitimo laipsnis (p. 54). Čia reikėtų išsiaiškinti, kas yra leksinė reikšmė. Paimekime kad ir tokią apibrėžimą: „под лексическим значением слова понимается семантика звука (наивное понятие) и та часть его прагматики, которая включается в модальную рамку толкования. Лексическое значение слова обнаруживается в его толковании <...>“ [Апресян, 1974, с. 69]. Į žodžio semantika įeina, kaip žinoma, jo denotata, t. y. ta situacija, kurią žodis nusako. Todėl dviejų žodžių ar formų leksinis tapatumas grindžiamas visų pirma jų denotatų tapatumu. Sakiniai *Petras kerpa Joną* ir *Petras* (arba *Jonas*) *kerpa* aiškiai nusako dvi skirtingas situacijas, t. y. turi skirtingus denotatus. Taigi veiksmazodžių *kirpti* ir *kirptis* leksinė reikšmė visiškai netapati. Autorės, matyt, turėta galvoje, kad *kirpti* bei *kirptis* ir pan. nesiskiria nusakomų veiksmų atlikimo būdu, bet šis reikšmės komponentas sudaro tik mažąją leksinės reikšmės dalį. Denotacinės reikšmės atžvilgiu netapatūs su pamatiniais yra visi vadinamieji „tiesioginės“ reikšmės sangražiniai veiksmazodžiai, apie kuriuos, matyt, kalbama, minint *kartis*, *kirptis* bei *šukuotis* (p. 54).

Skyriuje apie veiksmo kategoriją įvairiais argumentais remiama ankstesnė autorės išvada, kad veikslas pagal reikšmių abstraktumą ir opozicinį pobūdį laikytinas gramatine, o ne leksine kategorija. Šiame skyriuje lyg ir tęsiama seniau pradėta temperamentinga polemika apie lietuvių kalbos veikslus. Kadangi šiuo klausimu yra gana gausi literatūra, apsiribosime tikrai trumpa pastaba. Kaip matyti, daugiausia ginčų kyla dėl įvykio veiksmo. Ankstesniuose savo darbuose monografijos autorė buvo apibrėžusi įvykio veiksmo reikšmę kaip nedalomą veiksmo visumą, nesusijusią su procesiškumu [Paulauskienė, 1965, p. 3], bet vėlesniuose darbuose, taip pat ir monografijoje, įvykio veiksmo reikšme laikoma baigtis kaip tam tikras rezultatas (p. 70). Tuo tarpu E. Galnaitytė, apibrėždama to paties veiksmo reikšmę, remiasi veiksmo ribotumo sąvoka [Galnaitytė, 1978, p. 68]. Viename vėliausių aspektologijos darbų parodoma, kad priimtinausia galbūt nuomonė yra ta, jog įvykio veikslas nusako veiksmą (situaciją) kaip visumą („perfectivity indicates the view of a situation as a single whole“) [Comrie, 1976, p. 16].

Poleminio pobūdžio yra taip pat skyrius apie veiksmazodžio rūšies kategoriją. Nemažas dėmesys čia skiriamas rūšies apibrėžimui, bet pagaliau pasirinkamas J. Jablonskio suformuluotas apibrėžimas: „Jei veiksmazodis rodo, jog veiksnys veikia, jis yra veikiamosios rūšies (...). Jei veiksmazodis rodo, jog veiksnys neveikia, jog jis kito daikto veiksmą gauna, tad jis yra neveikiamosios, arba gaunamosios, rūšies (...).“ Šis apibrėžimas sudarytas, remiantis rusų kalbos rūšies apibrėžimais, tikrai tranzityvinių veiksmazodžių pagrindu. Visai natūralu, kad jis tinka tranzityvų aktyvopasyvo opozicijai ir visiškai netinka intranzityvinių veiksmazodžių analogiškomis formoms (plg. [autorė] *remiasi* – [autorės] *remiamasi*), kurių, beje, neturi rusų ir daugelio kitų kalbų intranzityviniai veiksmazodžiai. Tačiau lietuvių kalbos intranzityvai turi neveikiamąsias formas, todėl, rūšies kategoriją apriboję vien tranzityvais, turėsime spręsti klausimą, ką daryti su intranzityvų neveikiamosiomis formomis. Monografijoje šio tipo formos laikomos pasyvinėmis, bet neturinčiomis pasyvinės reikšmės (p. 93), todėl lyg ir nepriklausančiomis rūšies kategorijai, nors, kita vertus, jos toliau vis dėlto vadinamos neveikiamąja rūšimi (plg. p. 106–107). Tai akivaizdus prieštaravimas. Taigi neveikiamųjų intranzityvinių veiksmazodžių formų statusas lieka neaiškus, nors autorė, rodos, linkusi nelaikyti jų neveikiamąja rūšimi ir pabrėžianti jų reikšmių ir funkcijų skirtumą nuo tranzityvinių veiksmazodžių pasyvo. Skirtumų iš tikrųjų esama, bet gal yra ir bendrų savybių? Mokslas pirmasis tikslas yra, rodos, ieškoti bendrumų ir apibendrinti konkrečius skirtingus tyrinėjimo objektus. Todėl, konstatavus, kad tiek tranzityvai, tiek intranzityvai gali turėti vienodą neveikiamąją formą, reikėtų pažūrėti, ar tos formos neturi kokios nors bendros funkcijos. Tai jau buvo bandyta padaryti [Sirtautas, 1970, p. 71–73; Geniušienė, 1972, p. 27–32], ir argumentai minimi monografijoje (p. 108–111), todėl jų nekartosime. Norėtume tikrai pabrėžti, kad gramatinės definicijos yra kalbos faktų apibendrinimai, t. y. teorijos konstruktai, ir iš dviejų konstatuojančių

definicijų geresne paprastai pripažįstama ta, kuri apima ir apaiškina didesnę panašių kalbos faktų skaičių. Tuo tarpu, sutikus su tradiciniu pasyvo apibrėžimu, intranzityvų pasyvinės formos lieka už rūšies kategorijos ribų.

Dar vertėtų pasiginčyti dėl subjekto kilmininko *Studentų jau dirbama* tipo sakiniuose sintaksinės funkcijos. Monografinėje siūloma šį vardažodžio kilmininką laikyti veiksniu (p. 111) tuo pagrindu, kad jis esąs toje pačioje sintaksinėje pozicijoje, kaip ir sakinio *Studentai jau dirba* veiksny – vardininkas, nes esą „nustatyta, kad sintaksinės pozicijos tapatumas lemia ir sintaksinių funkcijų tapatumą“. Teigiama, kad sakiniuose *vaikas serga* ir *vaiko sergama* vardininkas ir kilmininkas užima tą pačią sintaksinę poziciją, „nes abiem atvejais yra normali įprastinė žodžių tvarka“ (p. 111). Taigi čia sintaksinė pozicija sutapatinama su vardažodžio pozicija (vieta) linijinėje sakinio struktūroje, bet ji lietuvių kalboje juk reiškia aktualiąją skaidą, o ne gramatinius santykius. Galima daryti išvadą, kad pagrindiniu sintaksinių vardažodžių funkcijų kriterijumi darbe laikoma būtent pozicija sakinyje⁵. Galima taip pat spėti, nors tai nepasakytą *explicitite*, kad veiksnio funkcija nustatoma pagal daiktavardžio pirmąją vietą sakinyje. Tai skatina kelti daugybę keblių klausimų, pvz.: pakeitę minėtų sakinių žodžių tvarką į *serga vaikas* ir *sergama vaiko*, mes tuo pačiu pakeičiame ir daiktavardžių sintaksinę poziciją ir, vadinasi, pakeičiame jų sintaksinę funkciją? Pripažinę sintaksinės funkcijos kriterijumi žodžio sintaksinę poziciją vietoje linksnio formos ir/arba semantinės subjekto arba objekto funkcijos, mes turėtume taikyti šį kriterijų visiems sakiniams vienodai. Išėitų, kad pagal sintaksinės pozicijos tapatumą išryškintieji daiktavardžiai eina veiksniu ir šiuose sakiniuose: *Mane sužavėjo tos dainos – Aš buvau sužavėtas tų dainų; Mokslininkai seniai šį faktą nustatė – Mokslininkų seniai šis faktas nustatytas*⁶. Vienodą sintaksinę (papildinio ar veiksnio?) funkciją reikėtų skirti ir žodžiams *fakta/faktas*, taip pat ir *dainos/dainų*. Tačiau darbe šis principas aiškiai netaikomas tranzityvinių veiksmožodžių pasyvinių konstrukcijų veiksniui (plg. p. 85–86 ir t.). Todėl sintaksinės pozicijos kriterijus, taikomas vien intranzityvų pasyvinėms konstrukcijoms, atrodo *ad hoc*.

Skyriuje „Asmuo“ aptariama tiek veiksmožodžio kaitybė asmens kategorija, tiek ir įvardžių asmens kategorija. Veiksmožodžio asmens reikšmė esanti santykinė, o funkcija, galima pridurti, derinamoji, nes veiksmožodžio predikatyvinės formos derinamos su veiksnio asmeniu.

Šiame skyriuje tęsiama diskusija, ar lietuvių kalboje yra trečiasis asmuo. Kategoriškas trečiojo asmens neigimas grindžiamas, rodos, daugiausia tuo, kad trečiasis asmuo neturi skaičiaus ir ne visados reiškia asmenį ar subjektą [Žulys, 1974, p. 83–92]. Susidaro įspūdis, kad čia paraižiu suprastas gramatikos metakalbos terminas asmuo, kuris visai nesinonimiškas buitinės kalbos žodžiui *asmuo*, iš tikrųjų reiškiančiam vien žmogų⁷. Šiuo terminu užkoduota sudėtinga tradicinės gramatikos koncepcija (plg. mokslinių terminų analizę darbe [Налымов, Мухаченко, 1972, c. 534–535]), su kuria tikrai apsiprasta dar mokykloje. V. Žulys suskirstęs finitines veiksmožodžio

⁵ Plg. priešingą nuomonę: "In a language like Russian, which has morphological case, operations like Object Preposing, Agent Preposing etc. are probably not movement rules, but case-changing rules. Thus the Russian equivalent of Direct Object Preposing would be an operation whereby the accusative case of the direct object is "neutralized", i. e. changed into the nominative case (no movement would be involved)" [Babby, Brecht, 1975, p. 350].

⁶ Šią žodžių tvarką su subjekto kilmininko prepozicija turi 68% tranzityvinių veiksmožodžių pasyvinių konstrukcijų su išreikštu subjektu, vadinasi, ši žodžių tvarka joms taip pat būdingiausia, kaip ir intranzityvams [Тешомезе, 1973, c. 181].

⁷ Gramatika (ir kiti mokslai), kaip žinoma, pasiskolinusi ir skolinasi iš buitinės kalbos nemažai žodžių mokslinėms sąvokoms išreikšti. O daugelis terminų, atėjusių dar iš senovės graikų kalbos gramatikos, yra aiškios metaforos, atspindinčios, matyt, vaizdinį mąstymą, plg. terminus *veiksny*, *veikiamoji* bei *neveikiamoji rūšis*, *dalyvis* ir pan.

formas, t. y. tradicinę asmens kategorijos paradigmą, į subjektines (pirmojo ir antrojo asmens skaičiaus formas) ir besubjektę (trečiasis asmuo), pavadinęs visą paradigmą asmens nurodymone nurodymo kategorija [ten pat, p. 91]. Bet iš esmės ši schema nedaug kuo skiriasi nuo tradicinės ir beveik sutampa, rodos, su Benvenisto schema, nurodoma monografijoje (p. 119). Trečiasis asmuo vis dėlto išlieka ir užima tą pačią vietą paradigmoje, tik jis gavęs naują „besubjektės finitinės formos“ vardą.

Taigi norisi pritari ti monografijos autorei, kad visi trys asmenys esą tos pačios formų paradigmos nariai ir vienas nuo kito skiriasi tik gramatine asmens reikšme (p. 134).

Skirtingai nuo akademinės gramatikos monografijoje vietoj penkių išskiriamas tik trys nuosakos (p. 141). Prie tiesioginės nuosakos, kurios pagrindinė reikšmė yra konstatuojamas veiksmo realumas, priskiriamos ir vadinamosios geidžiamoji ir netiesioginė nuosakos. Autorės nuomone, vadinamosios geidžiamoji ir netiesioginė nuosakos neturinčios nei semantinio diferencinio požymio, nei savo morfologinės išraiškos ir reiškiamos tiesioginės nuosakos formomis (p. 165). Vadinasi, dalyviai, kuriais reiškiamą netiesioginę nuosaką, nėra jos „nuosava“ forma, ir reikšmės atžvilgiu jie esą sinoniminiai su tiesiogine nuosaka (p. 155). Galima būtų paabejoti dėl tokio aiškinimo. Knygoje teigiama, kad „vartojant netiesioginės nuosakos formas, iš esmės konstatuojamas realus veiksmas, tik su pridėtinu stipresniu ar silpnesniu subjektyviu kalbančiojo asmens abejojimu, netikrumo atspalviu“ (p. 155). Taigi šis „atspalvis“ nelaikomas savarankiška modaline reikšme. Matyt, tai daroma tuo pagrindu, kad „abejojimą veiksmo realumu gali reikšti ir asmenuojamosios tiesioginės nuosakos formos, pavartotos abejojamąją reikšmę turinčiame netiesioginės nuosakos kontekste“ (p. 155). O gal čia tik kontekstas tai ir reiškia? Be to, čia neaiški „netiesioginės nuosakos konteksto“ sąvoka: laikantis autorės pozicijos, išeitų, kad kontekstas pavadintas pagal nuosaką, kurios nėra.

Monografija baigiama laiko kategorijos analize. Šiame skyriuje dėmesį patraukia būtojo dažninio bei kartinio laiko ir sudurtinių formų klausimų sprendimas.

Autorė iškelia būtojo laiko viduje kartinio ir įprastinio kartotinio veiksmo opoziciją, kur žymėtoju nariu eina formos su rodikliu *-dav-*. Atskirai aptariant eigos veiksmo veiksmazodžių *ėjo – eidavo* ir įvykio veiksmo veiksmazodžių *nuėjo – nueidavo* tipo opozicijas, argumentuotai parodomas skirtumas tarp jų: žymėtiosios formos vienodai rodo praeityje kartotą, įprastą veiksmą, tuo tarpu nežymėtoji eigos veiksmo veiksmazodžio forma gali reikšti tiek kartinį, tiek kartotą veiksmą, o *nuėjo* dėl lexemos įvykio veiksmo gali reikšti vien kartinį veikslą (p. 169). Kadangi abidvi formos – būtasis kartinis ir būtasis dažninis – pagal santykį su kalbamuojų momentu reiškia praeities veiksmą, jos pagrįstai laikomos būtojo laiko variantais. Iš autorės analizės plaukia gana priimtina mintis, kad būtasis kartinis ir dažninis laikai, sudarydami opoziciją reikšmės ir formos atžvilgiu būtojo laiko viduje, atitinka gramatinės kategorijos apibrėžimą ir todėl gali būti traktuojami kaip savarankiška morfologinė kategorija.

213-me skyrelyje įtikinamai parodytas padalyvių ir dalyvių „laiko“ reikšmės santykinis pobūdis: jų „laiko“ reikšmė nepriklauso semantinės funkcinės laiko kategorijos sričiai (ateitis – dabartis – praeitis), nes esamojo laiko dalyviai bei padalyviai rodo jų nusakomo veiksmo laiko sutapimą su sakinio tarinio laiku, o būtojo laiko formos – ankstesnį veiksmą (p. 170–171).

Monografijoje taip pat tęsiama diskusija apie sudurtinių laikų formų statusą. Parodydama jų skirtumą nuo sintetinių, vientisinių laikų formų, autorė jas laiko analitinėmis veiksmazodžio formomis pagal reikšmės ir funkcijos tapatumą su vientisinėmis (p. 180). Antra vertus, šios formos reguliariai sudaromos iš visų veiksmazodžių ir pakankamai reguliariai vartojamos, o reguliarumas yra vienas svarbiausių gramatinės kategorijos požymių. Galima taip pat pridurti, kad kalbamųjų vietnetų pripažinimas analitinėmis veiksmazodžio formomis leidžia atskleisti šios kalbos gramatikos fragmento sisteminių pobūdį – jų reikšmių bei formų vienybę.

Recenzuojamoje monografijoje, kaip ir kituose darbuose, neginčijamai parodyta, kad lietuvių kalbos veiksmažodžio laikų sistemoje koegzistuoja du paraleliniai formų posistemiai: kiekvienai vientsinei laiko bei nuosakos formai atliepia to paties laiko bei nuosakos analitinė forma. Pastarosios net pavadintos lietuvišku perfektu (p. 180). Sudurtinės formos iš tikrųjų turi perfektingą reikšmę, ir lietuvių kalboje, kaip teigiama knygoje, yra aiški tendencija šių reikšmę formaliai skirti ir palyginti reguliariai reikšti (p. 191). Nors pati autorė ir neskiria, bet parodo, kad sudurtinės formos prašyte prašosi išskiriamos į savarankišką perfekto kategoriją. Šios kategorijos išskyrimas atitiktų autorės gramatinės kategorijos koncepciją.

Pastabomis ir klausimais recenzijoje visai nenorėta sumenkinti siūlomų monografijoje sprendimų ir didžiulio nuveikto darbo. Žengtas svarbus ir reikalingas žingsnis, ir ši knyga, be abejo, užims reikšmingą vietą lietuvių kalbos gramatikos moksle. Manychiau, kad ji bus naudinga visiems, besidomintiems lietuvių kalba.

Emma Genušienė

LITERATŪRA

Akademinė gramatika, 1971 – Lietuvių kalbos gramatika. II t. Morfologija/Vyr. red. Ulvydas K. – V., 1971.

Babby, Brecht, 1975 – Babby L. H., Brecht R. D. The Syntax of Voice in Russian. – Language, 1975, vol. 51, N 2, p. 342–367.

Cook, 1974 – Cook W. A. S. J. Case Grammar and Generative Semantics. – Georgetown University Working Papers on Languages and Linguistics, 1974, N 8, p. 1–28.

Comrie, 1976 – Comrie B. Aspect. – Cambridge, 1976.

Fillmore, 1968 – Fillmore Ch. J. The Case for Case. – In: Universals in Linguistic Theory/Ed. by E. Bach and R. T. Harms. New York–Chicago, 1968, p. 1–88.

Galnaitytė, 1978 – Galnaitytė E. Veikslių definicijos klausimu. – Baltistica, 1978, t. 14 (1), p. 66–74.

Genušienė, 1972 – Genušienė E. Dėl pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių formos. – Kalbotyra, 1972, t. 24 (1), p. 27–32.

Girdenis, Žulys, 1973 – Girdenis A., Žulys V. Recenzija: Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, 752 p., II, ten pat, 1971, 779 p. – Baltistica, 1973, t. 9 (2), p. 203–214.

Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė, 1976 – Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. – V., 1976.

Lakoff, 1970 – Lakoff G. Irregularity in Syntax. – New York, 1970.

Lyons, 1968 – Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics. – Cambridge, 1968.

Paulauskienė, 1965 – Paulauskienė A. Lietuvių kalbos veiksmažodžių veikslai: Paskaita studentams-neakivaizdininkams. – V., 1965.

Paulauskienė, 1971 – Paulauskienė A. Dabartinės lietuvių kalbos veiksmažodis. – V., 1971.

Sirtautas, 1970 – Sirtautas V. Dėl pasyvinė formų aktyvinės reikšmės. – Kalbotyra, 1970, t. 21, p. 71–73.

Žulys, 1974 – Žulys V. Trečiojo asmens nėra. – Kalbotyra, 1974, t. 25 (1), p. 83–92.

Апресья, 1974 – Апреся Ю. Д. Лексическая семантика. – М., 1974.

Богданов, 1977 – Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л., 1977.

Генюшене, 1973 – Генюшене Э. Ш. Пассивные конструкции в литовском языке: Канд. дис. – Вильнюс, 1973.

Налимов, Мульченко, 1972 – Налямов В. В., Мульченко З. М. К вопросу о логико-лингвистическом анализе языка науки. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики. 1971. М., 1972, с. 534–554.

Поржезинский, 1903 – Поржезинский В. К. Возвратная форма глаголов в литовском и латышском языках. – М., 1903.

Сидоров, Ильинская, 1949 – Сидоров В. Н., Ильинская И. С. К вопросу о выражении субъекта и объекта действия в современном русском литературном языке. – Изв. АН СССР. Отделение языка и литературы, 1949, т. 8, вып. 4, с. 343–354.

Сильницкий, 1974 – Сильницкий Г. Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов: Автореф. докт. дис. – Л., 1974.

Степанов, 1975 – Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975.

Типология, 1974 – Типология пассивных конструкций. Дятезы и залогия / Под ред. А. А. Холодович. – Л., 1974.

Якулене, 1968 – Якулене А. История возвратных глаголов в литовском и других балтийских языках: Автореф. канд. дис. – Вильнюс, 1968.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Anglų filologijos katedra

Įteikta
1979 m. gruodžio 25 d.

A. Girdenis. Fonologija. – V.: Mokslas, 1980, 216 p.

A. Girdenio vadovylyje išdėstyta bendrosios fonologijos kursas. Fonologija yra viena iš tų struktūrinės kalbotyros šakų, kurios problematika plačiai domimasi visame pasaulyje. Vis dėlto išsamių monografinių bendrosios fonologijos veikalų nėra daug. A. Girdenio „Fonologija“ yra pirmas tokio pobūdžio darbas lietuvių kalbotyroje ir antras (po V. Urbučio knygos „Žodžių darybos teorija“) stambesnis veikalas iš bendrosios kalbotyros lietuvių kalba.

Fonologija susidomėti A. Girdenį paskatino profesorius J. Kazlauskas, kurio atminimui vadovėlis ir dedikuojamas. Jau aštuoniolikti metai A. Girdenis skaito specialų fonologijos kursą universiteto studentams lituanistams, yra parašęs per pusšimtį vienaip ar kitaip su fonologijos dalykais susijusių straipsnių. Dar studijuodamas jis puikiai suprato, kad kalbininkas turi gerai išmanyti struktūrinę kalbotyrą. Neužtenka konstatuoti izoliuotus faktus – reikia ieškoti jų vietos sistemose, kur „kiekvienas elementas ir reiškinys priklauso nuo kitų elementų ir reiškinų“ (p. 6). Ši postulata mokslininkas praktiškai pagrindė kandidato disertacijoje „Mažeikių tarmės fonologinė sistema“ (1967), padėjusioje pamatus struktūrinei lietuvių dialektologijai. Disertacijos įžanginėje dalyje konceptyviai išdėstyti pagrindinės fonologijos sąvokos, principai ir terminai. Vėlesni tyrinėjimai, apmąstymai, teorinės literatūros studijavimas gludino, detalizavo fonologijos sampratą, kol galiausiai išskristalizavo vadovylyje pateikta koncepcija, sulydžiusi į visumą dvejų didžiųjų lingvistinių mokyklų – Prahos ir Kopenhagos – idėjas ir patirtį. Nors knygoje plėtojama klasikinė sinchroninė fonologija, iš dalies atsižvelgta ir į pačias naujausias fonologijos kryptis, atsiribojant nuo generatyvinės, kurią autorius labai tikliai charakterizavo kaip modernizuotą morfonologijos atmainą (p. 3). Nemažą įtaką A. Girdeniui yra padaręs žymusis lenkų lingvistas J. Kurylovičius, artimas Kopenhagos mokyklai.

A. Girdenio koncepcijos išeičiai taškas – sintagminių santykių prioriteto postulas. Tai teisingas požiūris, nes sintagminiai santykiai yra vieninteliai realiai kalbos aktuose (kalbėjime)